

VU Research Portal

Op zoek naar waarden, normen en wat dies meer zij

Boutellier, J.C.J.

published in

Bindingsloos of bandeloos

2004

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Boutellier, J. C. J. (2004). Op zoek naar waarden, normen en wat dies meer zij. In J. C. J. Boutellier, P. de Beer, & C. van Praag (Eds.), *Bindingsloos of bandeloos: Normen, waarden en individualisering* (pp. 7-12). Sociaal en Cultureel Planbureau.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Bindingsloos of bandeloos

Bindingsloos of bandeloos

Normen, waarden en individualisering

Werkdocument 103

Hans Boutellier

Paul de Beer

Carlo van Praag

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, februari 2004

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004
Werkdocument 103
ISBN 90-377-0169-8

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Op zoek naar waarden, normen en wat dies meer zij 7

Hans Boutellier

De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek 13

Paul de Beer

Enkele gedachten over de morele crisis 29

Carlo van Praag

Fotobijlage 39

Op zoek naar waarden, normen en wat dies meer zij

Hans Boutellier*

Ik beschouw het als een grote eer hier ter gelegenheid van het afscheid van Carlo van Praag van het SCP te mogen spreken. Zolang kennen we elkaar immers nog niet. Carlo van Praag is gedurende een lange tijd voor mij vooral een naam geweest, een echte SCP-naam. En ik had altijd grote waardering voor de tweejaarlijkse rapporten, waarin Carlo met de zijnen de stand van zaken in Nederland opmaakte – althans op sociaal en cultureel gebied. Sinds enige tijd heeft Carlo voor mij ook een gezicht, en ik had niet kunnen bedenken dat deze man nu al met pensioen gaat. Nu ken ik hem eindelijk, en dan gaat-ie alweer weg.

Carlo van Praag heeft gekozen voor een zwaar thema: normen en waarden. Het onderwerp is in het publieke debat momenteel erg in zwang en daarbij vallen meestal zware woorden. Het gaat over beschaving (en de uitverkoop daarvan). Er verschijnen voorstellen voor een beschavingsoffensief en het gaat over moraal, fatsoen en respect en vooral over de samenhang daartussen. De woorden zijn zo zwaar dat zij ook nogal eens tot verwarring aanleiding geven. Zo zie ik op de televisie Lombroso-achtige types respect eisen, terwijl ik dacht dat je respect alleen maar kan verdienen.

De samenleving wil normen en waarden, en als dat niet vanzelf gaat dan komen we ze wel halen (of we gaan ze wel brengen). Dat is zo ongeveer de toon van de discussie. Inmiddels is de prominente rol van het thema toch wel opmerkelijk. We zijn het belangrijk gaan vinden omdat de parameters van de publieke moraliteit niet vanzelfsprekend meer zijn. In die zin zijn we niet zozeer moralistisch, maar veeleer metamoralistisch. Je hoort onkerkelijke intellectuelen wel eens verzuchten: 'Ik wou dat ik kon geloven.' Iets dergelijks gaat op voor de moraal: we zouden wel willen dat we moralisten waren. Maar we weten niet zo goed hoe.

Moreel vacuüm

Ik wil in deze lezing het onderwerp dicht bij mezelf houden. Het thema publieke moraliteit houdt me al heel lang bezig, en ik acht een wat persoonlijke terugblik bij deze gelegenheid niet ongepast. Ik begon mijn loopbaan eind jaren zeventig in een heropvoedingsinrichting, de niet meer bestaande rijksinrichting voor jongens Op de Berg. Ik liep daar een half jaar stage als assistent-groepsleider en schreef er een scriptie over. Ik was vol van de ideeën van Foucault en Goffman, en was geïnteresseerd in het disciplineringsproces in deze totale institutie. Ik moet zeggen dat de schellen mij enigszins van de ogen vielen. Ik raakte steeds meer gefascineerd door de onmogelijke positie van de groepsleiders binnen deze institutie.

Het waren de jaren waarin het ik-tijdperk een hoogtepunt bereikte. De behande-

* De auteur is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en auteur van onder andere *Solidariteit en slachtofferschap* (1993) en *De veiligheidsutopie* (2002).

lingsmethodiek werd vooral geleid door het idee dat deze jongens zich moesten leren uiten. En daar wisten deze jongens wel raad mee. Het psychotherapeutisch model, waarin het delict als psychische onvolkomenheid werd opgevat, gaf ruim baan aan hun expressieve taalgebruik en gedrag. Deze jongens kenden de klappen van de zweep en spraken de taal van de straat; de groepsleiding stond vaak met de mond vol tanden. Wat het meest opviel, was de afwezigheid van een moreel discours. Zo werd er bijvoorbeeld niet gepraat over de delictgeschiedenis van deze jongens – terwijl dat toch de enige reden was dat ze daar zaten. De groepsleiding stond zwak: ze had de macht, maar geen verhaal. De behandeling vond plaats binnen een moreel vacuüm.

Vanaf die tijd ben ik vrijwel onafgebroken bezig geweest met de vraag naar de moraliteit van onze tijd. Want wat voor verhaal hadden de groepsleiders kunnen brengen? Het tijdperk van de verzuiling was definitief voorbij. Al jaren daarvoor had Bellah het ideologieloze tijdperk afgekondigd. Wat betekent publieke moraal eigenlijk nog in een tijd waarin iedereen bij wijze van spreken van God – of van seculiere vervangers – los is? In de jaren tachtig deed ik op verschillende manieren onderzoek naar dat brede thema moraliteit. Voor de goede orde wijs ik erop dat dit in die tijd een betrekkelijk obscuur thema was.

De afwijzing van vernedering

De vraag naar de gemeenschappelijkheid in de publieke moraal werd nog slechts weinig gesteld. Toch speelde deze op tal van terreinen. Er werd bijvoorbeeld heftig gediscussieerd over de afschaffing van het bordeelverbod. Wat was er in morele zin gebeurd tussen 1911, waarin dit werd ingesteld en de jaren tachtig? Of een andere veel bediscussieerd thema: seksueel misbruik van kinderen. Waar kwam de aandacht daarvoor zo plotseling vandaan? En waarom was er opeens zoveel medeleven met slachtoffers van criminaliteit. Die waren er immers altijd al geweest; toch werd pas vanaf de jaren zeventig nagedacht over enige opvang en zorg.

De verschillende deelstudies naar deze onderwerpen resulteerde in 1993 in mijn proefschrift *Solidariteit en slachtofferschap*. Daarin lag de volgende redenering besloten. Het einde van de verzuiling leidde tot fragmentering van de publieke moraal. Er was een einde gekomen aan de plichtenethiek, waarin morele uitgangspunten als vanzelfsprekend werden beschouwd. Meer in het bijzonder was de eenheid van opvattingen over het goede en het kwade, van waarden, normen en gedrag, van levensbeschouwing en instituties doorbroken. De klassieke vraag naar het goede leven of naar de deugden was geïndividualiseerd en leidde tot pluriforme moraliteiten. Een ieder kan zijn eigen God kiezen, of zelfs denken zelf God te zijn. En we mogen hopen dat er iemand wil luisteren naar onze opvattingen over wat een goed leven is. De individualisering verbrak de coherentie van morele opvattingen.

Morele consensus vinden we dan ook niet zozeer in gemeenschappelijke idealen of levensbeschouwingen, maar hooguit nog in datgene wat we afwijzen. Het is in een pluriforme, gefragmenteerde context gemakkelijker om te strijden tegen het kwade dan voor het goede. Wreedheid, vernedering, slachtofferschap - daarover kunnen we het vaak nog wel eens worden. Daarom werd bijvoorbeeld het bordeelver-

bod afgeschaft. Indien mondige vrouwen zelf zeggen te kiezen voor de prostitutie (en dus niet langer als slachtoffer kunnen worden gezien), is het niet langer legitiem om het daartoe gelegenheid geven nog strafbaar te stellen. Vandaar ook de aandacht voor seksueel misbruik van kinderen. Zij zijn als het ware ideale slachtoffers, waar omheen nog wel morele consensus kan ontstaan. Door de victimalisering van de publieke moraal kwam het slachtoffer van criminaliteit in het centrum van de aandacht te staan.

Ik liet mij in deze diagnose van de samenleving sterk leiden door de Amerikaanse filosoof Richard Rorty. Hij verwoordde in diverse publicaties de onmogelijkheid om waarheid – laat staan een moraal – te funderen. Zijn ironische liberalisme relateert het idee van een gemeenschappelijke moraal, maar wijst tegelijkertijd op de noodzaak van morele keuzes. Juist het loslaten van waarheidsaanspraken noopt tot pragmatische afspraken op basis van een basaal uitgangspunt als het schadebeginsel van John Stuart Mill. Ook al zijn morele uitgangspunten niet te funderen, ze zijn wel te beargumenteren in termen van afwijzing van wreedheid en vernedering.

In dezelfde tijd publiceerde de Israëliër Avishai Margalit overigens zijn boek *The Decent Society*. Het gaat hier om een politieke filosofie die niet is gebaseerd op grote idealen als rechtvaardigheid of emancipatie. Hij vindt het al heel wat als we een ‘fatsoenlijke samenleving’ weten te realiseren, dat wil zeggen een samenleving waarin vernedering wordt teruggedrongen, zowel van de staat ten opzichte van burgers als van burgers onderling. Voor mij was overigens niet zozeer sprake van een normatief principe, of een categorische imperatief, zoals bij Margalit, maar veeleer van een empirische constatering. De publieke moraal in de hedendaagse samenleving organiseert zich rond afwijzing, afwijzing van wreedheid, vernedering en slachtofferschap.

Veiligheid en vitaliteit

Inmiddels zijn we tien jaar verder en kunnen we constateren dat de behoefte aan veiligheid een centraal motief is geworden van onze samenleving. Daar is een aantal redenen voor aan te geven. In de eerste plaats is er sprake van een toegenomen criminaliteit. De door de politie geregistreerde criminaliteit is sinds 1960 met een factor tien toegenomen (van 130.000 tot 1.300.000). Criminaliteit is eenvoudigweg een groot probleem in de westerse wereld. In de tweede plaats is er het politieke belang. De aandacht voor het veiligheidsprobleem is ook zo groot omdat dat direct de legitimiteit van de staat aangaat. Voor de staatsvorming is de veiligheid van burgers van wezenlijk belang geweest. Indien deze op dit punt het vertrouwen in de overheid verliezen, dreigt het gevaar van een politieke crisis, waarvan in 2002 naar mijn mening sprake is geweest.

In de derde plaats is veiligheid een probleem dat kenmerkend is voor de westerse cultuur. Het raakt het hart van de hedendaagse samenleving. Dat is bijvoorbeeld af te lezen aan de aandacht ervoor in de media. Hoewel de dreiging van terrorisme het beleid en de maatregelen heeft doen verscherpen, was ‘veiligheid’ al voor 11 september een buzzwoord. Het lijkt erop alsof er, gegeven de victimaliseerde moraliteit,

een sfeer is ontstaan, waarin burgers zichzelf (te pas en te onpas) beschouwen als potentieel slachtoffer. Dit onbehagen en deze onzekerheid gaat echter veel dieper dan angst voor criminaliteit. Het dient te worden begrepen tegen de achtergrond van de door Ulrich Beck beschreven risicosamenleving.

We leven in een open en dynamische samenleving die de roep om beheersing en controle doet aanzwellen, omdat de risico's zo groot en onvoorspelbaar zijn. Daarbij valt te denken aan technologische ontwikkelingen, globaliseringsprocessen, migratiebewegingen, maar ook kleinschaliger ontwikkelingen als de individualisering. Er is een grote mate van onbestemdheid ten aanzien van de sociale verhoudingen in de samenleving. Het hoge aantal scheidingen kan in dit verband worden gezien als een symptoom. Er wordt wel gesproken van een *divorce society*. De eerder beschreven morele fragmentering geeft ook aanleiding tot een zekere psychische onbepaaldheid. Het onbehagen strekt zich met andere woorden uit tot de vraag wie we eigenlijk zijn. Giddens spreekt in dat verband van *identity politics* als kenmerk van een pluriforme, gefragmenteerde cultuur. 'Ik kan alles zijn, dus wat moet ik worden', hoor ik jonge mensen in mijn omgeving zeggen.

Tegenover de roep om veiligheid staat met andere woorden een geheel ander cultureel motief. Er is sprake van een ongekende vrijheid, een zekere grenzeloosheid, van een opvallend soort uitbundigheid in de vormgeving van de eigen levensprojecten. We kunnen dit motief negatief benoemen, bijvoorbeeld in termen van consumptisme, hedonisme, egoïsme, narcisme. Je zou kunnen zeggen een cultuur waarin de eigen emotie heerst. Dergelijke begrippen acht ik echter te dempend wanneer het gaat om de reflectie over de toekomst van de publieke moraal. Bovendien genieten we van onze vrijheid. In dat verband heb ik in mijn boek *De veiligheidsutopie* gekozen voor het begrip vitalisme om aan te geven dat individuele motieven en drijfveren een prominente plaats hebben in onze cultuur.

Dit vitalisme werpt een ander licht op de roep om veiligheid. Deze gaat gepaard aan een vrijwel onbeteugelde levensstijl. Het gaat hierbij in feite om twee kanten van dezelfde medaille. Het onbehagen in de cultuur, dat Freud in 1930 zo schitterend analyseerde is in wezen gekanteld. Ons onbehagen komt niet langer voort uit de disciplinerende van onze driften door de cultuur. Eerder het tegendeel lijkt het geval te zijn. We ervaren een dusdanig grote vrijheid bij de vormgeving van ons leven dat het beangstigend wordt. Het is niet de disciplinerende, maar het gebrek daaraan wat ons onbehagen doet groeien. En gaat het daarbij niet om onszelf, dan toch wel om de spreekwoordelijke buurman, die het wel erg bont lijkt te maken.

Spagaat

Er is met andere woorden sprake van culturele spagaat: de westerse burger wenst zowel maximale vrijheid als maximale veiligheid. Hij wil niet dat hem teveel in de weg wordt gelegd, maar eist wel bescherming tegen de uitwassen van de vrijheid. We geven bijvoorbeeld een enorme ruimte aan kinderen, maar zijn tegelijkertijd overbeschermend. Op dancefeesten wordt xtc geslikt, maar deze moet dan wel zijn gecontroleerd worden op al te heftige lichamelijke reacties. Er wordt gespeculeerd

op de beurs, maar eisen bescherming van de rechter als de verliezen te groot zijn. We willen met andere woorden uitbundig leven onder bescherming van de politie. Daarin schuilt het wezen van de veiligheidsutopie. De burger wil alle ruimte, maar de samenleving moet aan banden. Het volk schreeuwt vooral om de disciplinerende van de ander.

Tegen deze achtergrond is ook het thema 'beschaving' weer actueel geworden. Ik zei het al eerder: we willen weer moralisten worden, maar weten niet hoe. In dat verband zien we onbeholpen pogingen, die steevast lijden aan gebrek aan geloofwaardigheid. Er wordt gezocht naar de grondtrekken van de Nederlandse identiteit, er staan lijstjes nieuwe deugden in de krant en premier Balkenende opent de aanval op de satire rond het koningshuis. Het zijn hopeloze pogingen, die ogenblikkelijk worden afgeschoten. Naar mijn idee vloeit dit onder andere voort uit het feit dat het beschavingsdebat in het teken van het Sollen staat: wat zou er allemaal moeten.

'Wees moreel,' zo luidt de dubbelzinnige boodschap van de burger c.q. politicus die moralist wil zijn, maar niet weet hoe. Ik geloof zelf alleen in een zinvolle discussie over moraliteit indien deze, op pragmatische gronden, gevoerd wordt vanuit de vraag 'wat zou kunnen?' Deze vraag verwijst nadrukkelijk ook naar empirisch onderzoek, of beter analyses van de hedendaagse morele context (wat overigens niet hetzelfde is als surveyonderzoek naar normen en waarden in Nederland). Welke mogelijkheden voor morele ontwikkeling liggen er besloten binnen de huidige culturele context?

Normatieve urgentie

Vanuit een dergelijk pragmatisch gezichtspunt ben ik geneigd aanknopingspunten voor het debat over de publieke moraal te zoeken in de veiligheidsproblematiek. Daarin schuilt momenteel de normatieve urgentie, die nodig lijkt te zijn voor morele reflectie. Durkheim zei aan het begin van de twintigste eeuw dat alleen tijdperken die moreel verdeeld zijn innovatief kunnen zijn op het terrein van de moraal. Een dergelijk tijdperk van morele verdeeldheid is naar mijn mening opnieuw aan de orde en drukt zich vooral uit in het veiligheidsprobleem. Je zou kunnen zeggen: veiligheid verenigt omdat het een algemeen belang lijkt te impliceren. Maar dan is wel de vraag hoe daarmee zal worden omgegaan.

Het tegenstrijdige verlangen naar zowel vrijheid als veiligheid legt een enorme druk op de overheid. Enerzijds genereert een vitalistische cultuur een grote mate van criminaliteit, overlast, antisociaal gedrag en onfatsoen. Anderzijds ontstaat binnen zo een cultuur een roep om bescherming en veiligheid. Van beide zijden doet dit de vraag naar strafrechtelijk ingrijpen toenemen. In dat verband kan worden gesproken van een strafrechtelijke paradox: een groeiende vraag naar een krimpend aanbod. Want in 1960 was er nog sprake van een 'strafrechtelijke dekking' van bijna 50%. Van de door de politie geregistreerde delicten werd bijna de helft opgelost en afgestraft. Thans bedraagt dit dekkingspercentage nog geen vijftien. En op het totale volume van de criminaliteit (geschat op basis van slachtofferenquêtes) gaat het slechts om enkele procenten.

Tegen deze achtergrond zijn twee strategieën denkbaar, die beide herkenbaar zijn in het maatschappelijke debat. In de eerste plaats wordt gestreefd naar de versterking van het strafrechtelijk systeem. In de tweede plaats kan worden getracht om het criminaliteitsvolume in normatieve zin terug te dringen. Beide strategieën zijn actueel, maar alleen van de eerste wordt echt werk gemaakt. De beleidsnota *Naar een veiliger samenleving* (het enige product van Balkenende 1) bevat een rijstebrijberg van maatregelen, convenanten en prestatieafspraken zonder enige beschouwing, analyse of prioritering. Harder, vaker en effectiever straffen is het motto van deze nota. Het normen en waarden-debat lijkt daarentegen goeddeels te zijn verstomd en het succesvolle preventiebeleid vanuit het Ministerie van Justitie is de nek omgedraaid.

Toch zal naar mijn mening de wal het schip doen keren. Naar mijn mening is versterking van het strafrechtelijke systeem alleen zinvol indien daaraan maatregelen worden verbonden om het totale volume van de criminaliteit terug te dringen. Het is heel goed mogelijk om het strafrechtelijk systeem te benutten om het corrigerend vermogen van de samenleving te vergroten. Het strafrechtelijk systeem is per slot van rekening bij uitstek een normatieve institutie. Het legt als het ware een bodem in de moraliteit: niet alles is onderhandelbaar. Voor de geloofwaardigheid van deze ondergrens is enige soliditeit van het systeem wel noodzakelijk. Maar het strafrecht is niet de enige normatieve institutie.

Rond het strafrecht bewegen zich talloze organisaties en instanties die zijn gericht op risicoreductie; deze lopen uiteen van de jeugdzorg tot het bankwezen. Daarom heen staan talloze maatschappelijke organisaties: scholen, zwembaden, welzijnswerk, bedrijfsleven en media die een rol spelen in de morele vormgeving van de Nederlandse samenleving. Het is van belang dat deze instituties zich ook nadrukkelijk herdefiniëren als normatieve instituties. In praktische zin gaat het daarbij om correctie van onaangenaam gedrag, om tegengaan van wreedheid en vernedering. Daarbij zijn nieuwe vormen van burgerschap aangewezen in termen empathie, respect en verantwoordelijkheid. Als we al kunnen geloven in een soort van gemeenschap, dan zullen we haar vanuit de verdediging moeten opbouwen.

Uiteindelijk gaat het vanzelfsprekend om de burgers met hun utopisch verlangen naar veiligheid, een veiligheid die voor hen moet samenvallen met een maximaal geleefd vrij leven. Hans Achterhuis wijst er in boek *De erfenis van de utopie* (1998) op dat een utopie het gevaar in zich draagt van een totalitaire machtsdroom. Het najagen van illusies kan onwenselijke vormen aannemen. Toch schuilt in het begrip utopie ook een sprankje hoop. In de roep om veiligheid schuilt wellicht ook een impuls voor fatsoenlijk burgerschap. En daar was het Carlo van Praag in zijn loopbaan misschien uiteindelijk wel om te doen. Ik dank u voor uw aandacht.

De waarde van individualisering en de normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek

Paul de Beer*

Het Sociaal en Cultureel Rapport 1998, met als ondertitel *25 jaar sociale verandering*, is een van de opmerkelijkste sociaal-wetenschappelijke rapporten die in ons land zijn verschenen. Aan de buitenkant valt dit overigens niet af te zien, want saaier kan een kaft nauwelijks zijn. Wie het boek openslaat, wordt echter beloond met een welhaast onuitputtelijke bron van informatie. In bijna 800 pagina's geeft het rapport een zeer uitvoerig overzicht van de ontwikkeling sinds het begin van de jaren zeventig op een groot aantal, uiteenlopende terreinen. U vindt in het rapport informatie over zulke uiteenlopende terreinen als demografie, waarden en normen, emancipatie, arbeid, wonen en vrije tijd. Op de wijze die we van het Sociaal en Cultureel Planbureau gewend zijn, worden de beschrijvingen onderbouwd of geïllustreerd met een enorme rijkdom aan zowel kwantitatieve als kwalitatieve gegevens. Je kunt aan dit rapport een haast eindeloze rij van 'Wist u dat ...?' ontlelen. Wist u bijvoorbeeld dat het percentage eenoudergezinnen in 1995 niet groter was dan in 1960, namelijk 5% van het totale aantal huishoudens? En wist u dat het gemiddelde reëel besteedbare inkomen van huishoudens tussen 1979 en 1995 per saldo niet is gestegen? Wist u dat een gemiddelde stemmer op de SP of GroenLinks in 1997 zich even links vond als een gemiddelde PvdA-stemmer in 1977? Wist u dat het aantal verkeersdoden, ondanks de enorme toename van het verkeer, tussen 1972 en 1996 met bijna tweederde is afgenomen? Maar dat het aantal doden door geweld in diezelfde periode is verdrievoudigd? Wist u dat er in 1996 4% minder bejaarden in een verzorgings- of verpleeghuis woonden dan 20 jaar eerder? En wist u dat studenten in 1995 per week bijna acht uur minder tijd aan hun studie besteedden dan in 1975 (nl. resp. 27 en 35 uur)?

Zo kan ik nog wel even door gaan, maar dat zal ik niet doen. U moet het SCR98, zoals het in SCP-kring kortweg wordt aangeduid, zelf maar eens ter hand nemen en er een uurtje in bladeren. Ik doe dat zelf nog regelmatig, bijvoorbeeld als ik ter illustratie bij een lezing of artikel wat sprekende cijfertjes zoek. Bijna altijd vind ik in het SCR98 wel iets van mijn gading. Ik ben er dan ook nog altijd trots op dat ik ook zelf aan dit mooie rapport een hoofdstuk over arbeid heb mogen bijdragen.

Zoals gebruikelijk bij *Sociale en Culturele Rapporten* bevat ook het SCR98 een samenvattend hoofdstuk. Dit omvat niet alleen een samenvatting van de afzonderlijke hoofdstukken, maar ook een 'algemene beschouwing' over de sociaal-culturele ontwikkelingen in de afgelopen decennia. Hoewel bij dit hoofdstuk, evenmin als bij

* Bijzonder hoogleraar arbeidsverhoudingen (Henri Polak-leerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam en verbonden aan het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS) en De Burcht. Email: p.t.debeer@uva.nl

alle andere, een auteur vermeld wordt, mag ik bij deze gelegenheid wel verklappen dat het is geschreven door Carlo van Praag, jarenlang de coördinator en eindredacteur van het Sociaal en Cultureel Rapport. In twaalf pagina's geeft hij in deze algemene beschouwing zo'n beetje de meest compacte schets van de sociaal-culturele trends in Nederland sinds de jaren zeventig die je je maar kunt denken. Vele uiteenlopende thema's, die ons nog dagelijks bezig houden, passeren de revue. Zo rekende Carlo van Praag al in dit stuk, ruim een jaar voor Paul Scheffer het multiculturele drama blootlegde, af met het idee van de multiculturele samenleving: die bestaat eenvoudig niet, zo stelt hij, sterker nog: 'een werkelijke multiculturele samenleving [vertegenwoordigt] een intrinsieke onmogelijkheid'. De liberale westerse cultuur is in Nederland nog altijd dominant en zal dat ook blijven – en dat is maar goed ook, zo kun je tussen de regels door lezen. Ook andere thema's worden treffend gekarakteriseerd, zoals de informalisering van omgangsvormen, de 'horizontalisering' van de relatie tussen overheid en burger, de toenemende sociale ongelijkheid en de groeiende discrepantie tussen de wensen van de burgers en het aanbod aan publieke voorzieningen. Wie ooit op zoek is naar korte schets van het laatste kwart van de vorige eeuw kan ik dan ook van harte aanraden deze beschouwing te raadplegen.

Maar genoeg lofprijzingen. Ik ben hier niet gevraagd voor een hagiografie, maar voor een serieuze beschouwing over de waarden en normen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Nu biedt het essay van Carlo van Praag in het SCR98 hiervoor een mooi aangrijpingspunt. In dit essay constateert hij namelijk dat 'het begrip "individualisering" als de meest kernachtige karakterisering van de maatschappelijke dynamiek' in de afgelopen vijftintig jaar kan worden aangemerkt (SCP 1998: 3). De vraag die ik in mijn lezing wil beantwoorden, is wat nu precies de wetenschappelijke portee is van deze stelling.

Als een boekwerk van bijna 800 pagina's uitmondt in de karakterisering van een periode met de term 'individualisering', mag je verwachten dat hiervoor in dit rapport volop aanwijzingen en onderbouwingen zijn te vinden. Merkwaaardigerwijze blijkt dit echter niet het geval te zijn. Integendeel, hoewel in het register bij het lemma 'individualisering' 23 verwijzingen worden gegeven, wordt op geen van deze plekken in het rapport het verschijnsel individualisering als zodanig onderzocht. Het gaat bijna steeds om passages waarin de individualiseringstrend wordt aange-roepen als *verklaring* voor een ander verschijnsel. Zo zou de individualiseringstrend ten grondslag liggen aan de toename van het aantal ongehuwd samenwonenden, aan de ontzuiling, aan de stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen, aan de afname van informele sociale controle en aan de toenemende populariteit van individuele sporten.

Nu zou je nog kunnen veronderstellen dat het SCP eerder al zoveel onderzoek naar individualisering had gedaan, dat het er in dit rapport simpelweg mee kon volstaan om het als een (onomstreden) achtergrondgegeven op te voeren – al zou het dan nog merkwaaardig blijven dat het als een belangrijke conclusie van het rapport wordt gepresenteerd. Als men echter de lijst publicaties van het SCP in de eerste vijftintig jaar van haar bestaan overziet dan komt de term 'individualisering' geen enkele

maal in een titel voor. Het SCP heeft eenvoudigweg nooit een afzonderlijk onderzoek verricht naar het maatschappelijke verschijnsel dat het als het belangrijkste van de afgelopen decennia beschouwt!

Laat ik het SCP echter wel voldoende recht doen. In het *Sociaal en Cultureel Rapport* 1998 worden wel degelijk vele ontwikkelingen genoemd die een aanwijzing kunnen bieden voor het verschijnsel individualisering. Zo wordt gewezen op maatschappelijke ontwikkelingen als de gezinsverdunning en het toenemende aandeel alleenstaanden, de ontzuiling en secularisering, de emancipatie van de vrouw, de steeds minder sterke binding met politieke partijen en andere maatschappelijke organisaties, en de toenemende criminaliteit en normvervaging.

De vraag is echter in hoeverre deze ontwikkelingen daadwerkelijk een aanwijzing, laat staan een bewijs vormen voor individualisering. Zo stelt de (inmiddels aan u bekende) auteur van de samenvatting dat de toename van het aantal alleenstaanden niet zozeer moet worden geïnterpreteerd als een toenemende voorkeur om alleen te leven, maar ofwel veeleer een tussenfase is, voor men een meer duurzame verbinding aangaat (waarvoor hij de mooie term ‘frictie-alleenstand’ heeft bedacht), ofwel een ongewenst gevolg van het feit dat de partner door echtscheiding of overlijden is weggevallen.

Om te kunnen bepalen welke ontwikkelingen wél een bewijs voor de individualiseringstrend opleveren, moet men eerst nauwkeurig vaststellen wat men precies onder individualisering verstaat. Veel discussies die over individualisering zijn gevoerd waren tamelijk vruchteloos doordat de deelnemers aan het debat er heel verschillende dingen onder bleken te verstaan.

In de studie *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw* uit 2000 onderscheiden de Nijmeegse sociologen Jan Peters en Peer Scheepers vijf betekenissen van het begrip individualisering, namelijk:

- 1 de-institutionalisering, ofwel een verzwakking van de binding van individuen aan traditionele instituties als de kerken, het gezin, politieke partijen en vakbonden;
- 2 de-traditionalisering, ofwel een afname van de steun voor traditionele opvattingen en waarden;
- 3 privatisering, ofwel een afnemende betekenis van sociale collectiviteiten voor de opvattingen en waarden van individuen;
- 4 fragmentering, ofwel een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen op verschillende levensgebieden; en
- 5 heterogenisering, ofwel een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen.

Drie van deze interpretaties vind ik eerlijk gezegd weinig gelukkig. Door in de definitie naar traditionele instituties (definitie 1) of traditionele opvattingen (definitie 2) te verwijzen wordt in feite iedere wijziging in instituties of opvattingen als een aanwijzing voor individualisering beschouwd. Dit zou betekenen dat zich in iedere samenleving die aan verandering onderhevig is – dus in feite in iedere samenleving –, een

individualiseringsproces voordoet. De vierde definitie (fragmentering) vind ik evenmin plausibel: het ontgaat mij eerlijk gezegd waarom een afname van de onderlinge samenhang tussen de opvattingen en waarden van individuen als individualisering zou moeten worden aangeduid. De term individualisering heeft mijns inziens alleen zin indien deze naar de relatie tussen het individu en bepaalde collectiviteiten verwijst. Deze relatie wordt wel gelegd in de betekenissen 3 en 5 (privatisering en heterogenisering), die mijn dan ook de meest zinnige interpretaties van individualisering lijken. Beide elementen zijn met enige goede wil ook te vinden in de definitie die het Sociaal en Cultureel Planbureau in het *scr98* geeft, namelijk: 'In zeer algemene zin staat individualisering voor een groeiende autonomie van het individu ten opzichte van zijn directe omgeving. Dat proces treedt op in relatie tot de verbanden waarvan het individu deel uitmaakt en tot de morele orde waarin het individu, via die verbanden, is ingebed.' (*scr 1998*: 3).

De combinatie van heterogenisering en privatisering, samengevat onder de noemer toenemende autonomie, lijkt me daarom de beste karakterisering van individualisering. Ik zeg met nadruk 'combinatie', want elk van beide afzonderlijk is mijns inziens niet voldoende om van individualisering te spreken. Zo kan heterogenisering ook het gevolg zijn van de instroom van migranten met andere opvattingen dan de autochtone bevolking. Het zou merkwaardig zijn om dat als een vorm van individualisering aan te merken. Privatisering alleen is ook niet voldoende. Stel bijvoorbeeld dat de opvattingen van gelovigen en van niet-gelovigen over kwesties als seksualiteit, abortus en euthanasie steeds meer op elkaar gaan lijken, doordat zij dezelfde liberale waarden gaan huldigen die in ons land langzamerhand dominant worden. Dan neemt de verklaringskracht van het geloof voor de opvattingen van individuen af. Maar als dit komt doordat steeds meer mensen, ongeacht hun geloof dezelfde opvatting aanhangen, dan ligt het niet voor de hand om van individualisering te spreken. Alleen als er sprake is van een combinatie van heterogenisering en privatisering is het dus gerechtvaardigd om van individualisering te spreken. Hier voeg ik nog als aanvullende eis aan toe, dat individualisering betrekking heeft op een breed scala aan sociale en culturele verschijnselen. Deze eis volgt logischerwijze uit de aanduiding van individualisering in het *scr98* als "de meest kernachtige karakterisering van de maatschappelijke dynamiek" in de afgelopen decennia. Het volstaat dus niet om op een specifiek terrein te laten zien dat zich een combinatie van heterogenisering en privatisering voordoet, nee, men zal moeten aantonen dat hiervan op een groot aantal uiteenlopende terreinen sprake is.

Laat ik beide aspecten van het verschijnsel individualisering eens aan een nader onderzoek onderwerpen. Hoe kan ik dit beter doen dan door gebruik te maken van de enorme hoeveelheid gegevens die het *scr* in de loop der jaren over de meest uiteenlopende maatschappelijke ontwikkelingen heeft bijeengebracht? Ik zal daarom een meta-analyse uitvoeren op het onderzoek van het *scr* om na te gaan welke aanwijzingen dit onderzoek nu werkelijk biedt voor het verschijnsel van de individualisering.

Heterogenisering of homogenisering?

Ik begin met het *heterogenisering*, ofwel een toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen. Dit is zeker in het kader van de actuele discussie over waarden en normen een belangrijk aspect van individualisering. Naar de opvatting van sommigen, waaronder niet de minsten, hebben we hier een zorgelijke ontwikkeling bij de kop. De toenemende diversiteit, oftewel *heterogenisering* van waarden en normen zou een belangrijke oorzaak zijn van tal van onwenselijke maatschappelijke verschijnselen. In zijn adviesaanvraag inzake waarden en normen aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vraagt minister-president Balkenende zich enigszins bezorgd af 'of en in hoeverre het uiteenlopen van bepaalde waarden maatschappelijk problematisch moet worden geacht.'

Hoe meet je *heterogenisering*? In analogie met maatstaven die het SCP en anderen hanteren voor segregatie, stel ik voor om de heterogeniteit van de opvattingen onder de bevolking te meten als het percentage van de bevolking dat van mening zou moeten veranderen om te zorgen dat iedereen hetzelfde zou denken, dat wil zeggen om volledige homogeniteit te bereiken. *Heterogenisering* als ontwikkeling duidt dan op een toename van de heterogeniteit.

Een eenvoudig voorbeeld om dit te verduidelijken. Stel, dat in 1975 80% van de bevolking een bepaalde opvatting over wat goed of slecht is, onderschreef en in 2000 nog slechts 50%. Ongeacht of dit als een positieve of negatieve ontwikkeling moet worden aangemerkt – dat is vanzelfsprekend geen wetenschappelijk te beantwoorden vraag – is het duidelijk dat de meningsverschillen onder de bevolking over dit thema zijn toegenomen. In 1975 hoefde slechts 20% van de bevolking van mening te veranderen om alle neuzen dezelfde kant op te laten wijzen, in 2000 moest daarvoor de helft van de bevolking een andere opvatting aannemen. Er was dan tussen 1975 en 2000 sprake van een proces van *heterogenisering*.

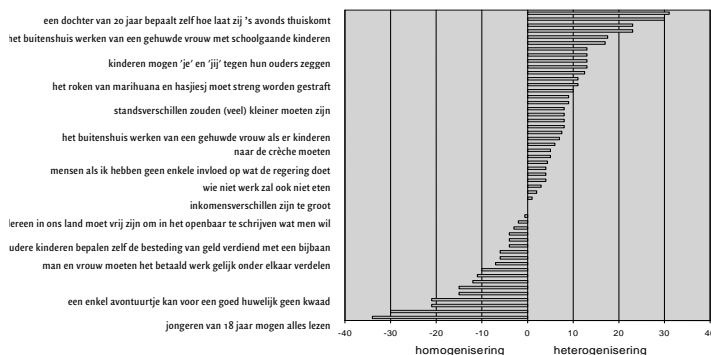
Overigens dient men zich te realiseren dat als deze trend zich rechtlijnig zou doorzetten, zodat in 2025 de betreffende opvatting nog slechts door 20% zou worden onderschreven, de eensgezindheid onder de bevolking weer zou toenemen. Hoewel er sprake is van een rechtlijnige ontwikkeling, zou een periode van *heterogenisering* dan dus worden gevolgd door een periode van *homogenisering*. De dominante opvatting zou in 2025 dan natuurlijk wel de tegenovergestelde zijn van die in 1975.

Dit simpele voorbeeld laat al zien, dat een ontwikkeling naar grotere heterogeniteit niet zo eenvoudig te interpreteren is. Het is zeker niet zo dat als een proces van *heterogenisering* eenmaal in gang is gezet, dit min of meer vanzelf voortschrijdt en de onenigheid onder de bevolking steeds groter wordt. Integendeel, in veel gevallen zal *heterogenisering* een soort tussenfase zijn, waarna er weer een fase van toenemende eensgezindheid of homogeniteit volgt.

In hoeverre was er in het laatste kwart van de twintigste eeuw nu werkelijk sprake van *heterogenisering* van opvattingen? Dit hangt natuurlijk mede af van het soort opvattingen waarop je de aandacht richt. Omdat individualisering, zoals ik eerder

opmerkte, op een breed scala aan maatschappelijke ontwikkelingen betrekking heeft, wil ik mij niet bij voorbaat tot bepaalde opvattingen beperken. Ik zal daarom alle opvattingen in beschouwing nemen waarover het SCR98 informatie verschaft. Het rapport blijkt dan voor 52 verschillende opvattingen over een periode van minimaal tien jaar de steun onder de bevolking te schetsen. Voor zover mogelijk heb ik voor de jaren na het verschijnen van het SCR98 voor dezelfde opvattingen nog gegevens geput uit latere rapporten (te weten latere SCR's en *De sociale staat van Nederland*), om daarmee de periode zo lang mogelijk te maken. Op basis van de eerder genoemde maatstaf – het percentage van de bevolking dat van mening moet veranderen om volledige eensgezindheid te bewerkstelligen – heb ik vervolgens geteld bij hoeveel van deze opvattingen er sprake is van heterogenisering, dat wil zeggen van toenemende meningsverschillen, en bij hoeveel van homogenisering, ofwel toenemende eensgezindheid.

Figuur 1. Heterogenisering en homogenisering van 52 opvattingen

Bron: SCR; bewerking P. de Beer

Figuur 1 biedt een overzicht van de mate van heterogenisering en homogenisering van deze opvattingen. Om de figuur leesbaar te houden is alleen een selectie van de opvattingen vermeld. In totaal bleek er in 33 gevallen sprake van heterogenisering en in 18 gevallen van homogenisering, terwijl zich in een geval per saldo geen verandering had voorgedaan. Gemiddeld genomen is het percentage van de bevolking dat van mening moet veranderen om tot eenstemmigheid te komen met slechts 2,6 procentpunt toegenomen. Bij de helft van de opvattingen was er overigens geen sprake van een eenduidige ontwikkeling over de gehele periode sinds de jaren zestig of zeventig. Zo werd bij veertien opvattingen een periode van heterogenisering gevolgd door een periode van homogenisering, terwijl zich bij zes opvattingen het tegenovergestelde voordeed.

Het SCR98 levert dus wel aanwijzingen op voor een tendens van heterogenisering, maar deze zijn zeker niet sterk en eenduidig te noemen. Een mooi voorbeeld van

heterogenisering betreft de opvatting 'een dochten van twintig jaar bepaalt zelf hoe laat zij 's avonds thuiskomt'. In 1962 was er nauwelijks verschil van mening over de onjuistheid van deze opvatting (83% was het ermee oneens). In de jaren negentig waren de meningsverschillen echter maximaal: voorstanders en tegenstanders van deze opvatting hielden elkaar in evenwicht. Een voorbeeld van het omgekeerde betreft echter de opvatting: 'kinderen moeten "u" tegen de ouders zeggen.' In 1965 was de Nederlandse bevolking het hierover zeer oneens (52% was het eens met de opvatting), terwijl vanaf de jaren tachtig meer dan vier vijfde deze opvatting afwijst (82% in 1996). Een opeenvolging van heterogenisering en homogenisering zien we bijvoorbeeld bij de opvatting: 'een vrouw is geschikter voor het opvoeden van kleine kinderen dan een man.' In 1970 bestond hierover grote eenstemmigheid (13% was het ermee oneens), in het midden van de jaren tachtig hielden de voor- en tegenstanders elkaar in evenwicht en daarna raakten de voorstanders in de minderheid ten opzichte van de tegenstanders, al is in de jaren negentig het aantal twijfelaars weer iets toegenomen.

Alles tezamen genomen zijn de aanwijzingen die de gegevens in het SCRG8 zelf opleveren voor toenemende meningsverschillen en divergentie onder de Nederlandse bevolking dus niet erg sterk. Dit betekent ook dat het rapport slechts in beperkte mate steun biedt voor de zorgen dat er in Nederland steeds minder sprake zou zijn van *gedeelde* waarden en normen. Op een aantal terreinen is juist sprake van homogenisering, dat wil zeggen dat een steeds groter deel van de bevolking dezelfde waarden en normen onderschrijft. Het gaat hierbij, naast de reeds gememoreerde toenemende consensus dat kinderen geen 'u' tegen hun ouders hoeven te zeggen, onder meer om de opvatting dat jongeren van 18 jaar alles mogen lezen, dat een kind zelf mag beslissen of het een opleiding afmaakt, dat man en vrouw zowel het huishoudelijk werk als het betaalde werk gelijk zouden moeten verdelen en dat een enkel slippertje voor een goed huwelijk wel degelijk kwaad kan. Of de toegenomen consensus over deze zaken een goede zaak is, daarover kan men natuurlijk twisten, maar in ieder geval maken deze voorbeelden duidelijk dat over lang niet alle kwesties de meningen in Nederland steeds meer uit elkaar lopen.

Dit alles sluit natuurlijk niet uit dat bepaalde, relatief kleine maar wel groeiende groepen er een afwijkend waarden- en normenpatroon op na houden. Volgens de huidige regels van de politieke correctheid moet ik natuurlijk gewoon zeggen dat het aantal moslims met niet-westerse waarden en normen groeit. Nu lijkt deze groep in de meeste enquêtes nogal ondervertegenwoordigd te zijn, zeker als het gaat om mensen die de Nederlandse taal niet of nauwelijks machtig zijn en van wie het het meest aannemelijk is dat zij andere waarden en normen hebben. Toch duidt ander onderzoek van het SCP, dat juist specifiek op een aantal allochtone groepen is gericht en waarbij gebruik wordt gemaakt van tweetalige enquêteurs, erop dat ook onder allochtonen de steun voor wat ik maar gemakshalve 'westerse' waarden noem, toeneemt. Zo houdt de tweede generatie er 'modernere' opvattingen op na dan de eerste

generatie en lijkt er in de periode 1998-2003 sprake van een lichte toename in de steun voor moderne opvattingen (SCP, 2003).

Concluderend zou ik willen stellen dat er op sommige terreinen weliswaar sprake is van toenemende meningsverschillen onder de Nederlandse bevolking, maar dat er toch weinig reden is om dit als een algemene trend van heterogenisering aan te merken die een belangrijk kenmerk zou vormen van het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Privatisering of collectivisering?

Aangezien het bewijsmateriaal voor het aspect van heterogenisering niet erg sterk is, zou de individualiseringsthese beduidend aan overtuigingskracht winnen als er voor het andere aspect, dat van de privatisering, wel overtuigende aanwijzingen zouden bestaan. Met privatisering wordt, zoals ik eerder heb aangegeven, bedoeld dat de betekenis van sociale collectiviteiten voor de opvattingen en waarden van individuen afneemt. Wat concreter: het feit dat iemand bijvoorbeeld tot een bepaalde geloofsgroep behoort, is steeds minder bepalend voor zijn of haar opvattingen, overtuigingen, gedragingen en maatschappelijke positie. En hetzelfde geldt voor dat feit dat men tot een bepaalde generatie of leeftijdsklasse behoort, deel uitmaakt van een specifieke beroepsgroep of een bepaald opleidingsniveau heeft, of van het mannelijk of vrouwelijk geslacht is. Zo kon je een jaar of veertig geleden met een grote mate van zekerheid voorspellen dat een gehuwde vrouw van vijftig jaar met twee thuiswonende kinderen een huisvrouw was zonder betaalde baan. Tegenwoordig is de kans dat de betreffende vrouw betaald werk heeft echter ongeveer even groot als de kans dat zij huisvrouw is. De voorspellingskracht van de sociale categorie waarvan zij deel uitmaakt, is dus aanzienlijk teruggelopen.

Ook de privatiseringsdimensie van individualisering roept gemakkelijk zorgen op. Ze houdt immers in dat het gedrag van mensen minder voorspelbaar wordt. Dit stelt beleidsmakers voor allerlei lastige problemen. Het wordt dan bijvoorbeeld moeilijker om te voorzien hoe veranderingen in het beleid zullen uitwerken. Het wordt ook lastiger om maatregelen te richten op specifieke groepen; althans, de groepen die men op grond van min of meer objectieve criteria kan onderscheiden zijn steeds minder relevant.

Privatisering kan ook worden geassocieerd met normloosheid. Als mensen zelf bepalen welke opvattingen, waarden en normen zij er op na houden en deze niet meer krijgen overgedragen van de sociale groep waarvan zij deel uitmaken, kan dit ertoe leiden dat zij zich minder gelegen laten liggen aan de breed gedragen waarden en normen in onze samenleving. Privatisering zou derhalve mede ten grondslag kunnen liggen aan de toename van normoverschrijdend gedrag. Dit kan variëren van onfatsoenlijk gedrag op straat, zoals rommel maken, muren bekladden en voordringen, tot uiteenlopende vormen van wetsovertreding, zoals zwart rijden, winkeldiefstal, bedreiging en straatroof. De uiterste consequentie van privatisering is anomie:

een volstrekte normloosheid, die de sociale cohesie van een samenleving ondermijnt en tot volstrekte chaos leidt.

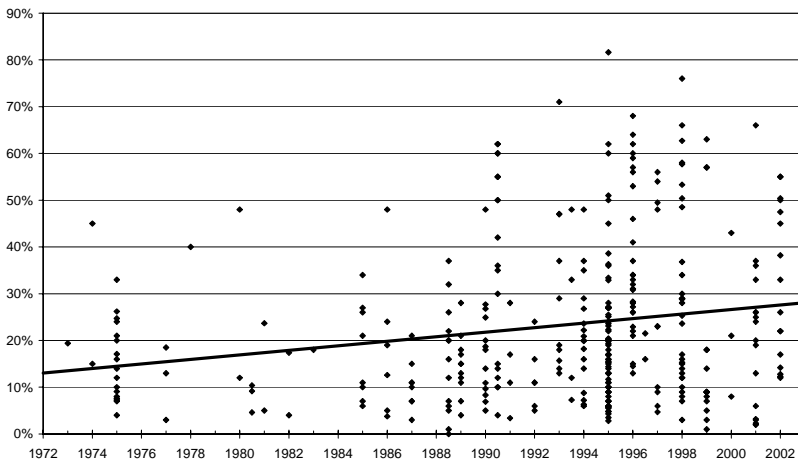
Overigens hoeft het, denk ik, nauwelijks betoog dat deze pessimistische inschatting van de consequenties van dit aspect van individualisering zeker niet algemeen wordt gedeeld. Vooralsnog lijkt, zeker onder de sociale wetenschappers van het SCP, de opvatting dominant te zijn dat een grotere individuele vrijheid om de eigen waarden en normen te kiezen niet hoeft te leiden tot asociaal gedrag en een grotere frequentie van botsingen tussen de burgers. Al roept dit natuurlijk wel de vraag op wat die keuzevrijheid dan precies om het lijf heeft. Ik kom daar aan het eind van mijn betoog nog op terug.

Om empirisch te kunnen toetsen of er daadwerkelijk sprake is van een privatiseringstrend, moet dit aspect van individualisering in een operationele vorm worden gegoten. Omdat het verschijnsel in beginsel op zeer vele en uiteenlopende karakteristieken van mensen betrekking kan hebben, kies ik voor de volgende algemene operationalisering:

Privatisering komt tot uitdrukking in het feit, dat de opvattingen, het gedrag en de maatschappelijke omstandigheden van individuen in steeds mindere mate worden verklaard door 'objectieve' achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd, gezinssituatie, opleidingsniveau en geloof.

Om te toetsen of er daadwerkelijk sprake is van een privatiseringstendens heb ik een meta-analyse uitgevoerd op het SCP-onderzoek van de afgelopen dertig jaar. Als de privatiseringshypothese juist is, zou de verklaringskracht van het SCP-onderzoek waarin gebruik wordt gemaakt van de traditionele 'objectieve' achtergrondvariabelen, steeds geringer moeten worden! In statistische termen uitgedrukt: de verklaarde variantie of R^2 van multivariate analyses in SCP-onderzoek zou een dalende trend moeten vertonen. Ik heb hiertoe een inventarisatie gemaakt van alle multivariate analyses die zijn uitgevoerd op basis van individuele of huishoudensgegevens en waarbij de verklaarde variantie werd vermeld in het overgrote deel van alle SCP-publicaties van de afgelopen dertig jaar. Meer concreet omvat de inventarisatie (vrijwel) alle SCP-cahiers, -studies en -boeken en de Sociale en Culturele Rapporten uit de jaren negentig, 2000 en 2002. (De serie Stukwerk, de werkdocumenten en andere speciale publicaties zijn buiten beschouwing gelaten.)

Figuur 2 R^2 in SCP-onderzoek

Bron: SCP; bewerking P. de Beer

Figuur 2 toont de resultaten van mijn inventarisatie: een puntenwolk van 343 R^2 -kwadraten uit het SCP-onderzoek van de afgelopen 30 jaar. Voor de duidelijkheid: de jaartallen op de x-as betreffen het jaar waarop het onderzoek betrekking heeft en niet dat van de publicatie waaruit de resultaten afkomstig zijn.

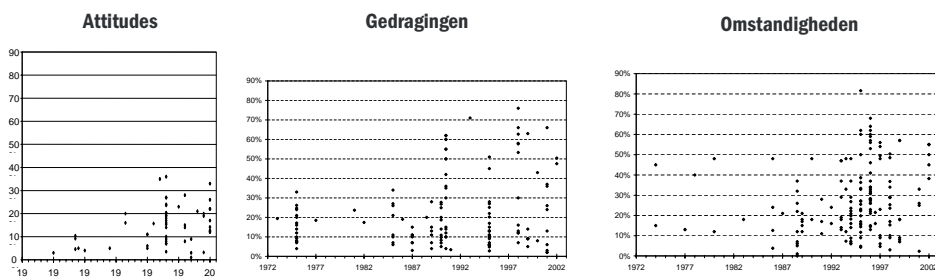
Het meest opvallende aan de puntenwolk is de zeer grote spreiding: de kleinste R^2 die ik heb gevonden bedroeg letterlijk 0% en de grootste 82%. Belangrijker is echter dat er in deze puntenwolk niets van een dalende trend in de R^2 -kwadraten valt te bespeuren. Integendeel, een eenvoudige lineaire regressie van R^2 op de tijd levert zelfs een licht stijgende en sterk significante trend op. Gemiddeld neemt de R^2 met 0,5 procentpunt per jaar toe. In de jaren zeventig bedroeg de verklaarde variantie in SCP-onderzoek gemiddeld 17%, in de jaren tachtig 15% en in de jaren negentig 25%. Deze meta-analyse levert dus geen enkele aanwijzing op dat de traditionele objectieve achtergrondvariabelen in de afgelopen 30 jaar aan verklaringskracht hebben ingeboet.

Om verschillende redenen kan men vraagtekens zetten bij de robuustheid van de meta-analyse waarvan ik hier de resultaten heb gepresenteerd. Ik heb daarom een aantal gevoeligheidsanalyses uitgevoerd, onder andere door te corrigeren voor het aantal verklarende variabelen en voor het aantal R^2 -kwadraten per publicatie. Ik zal u niet vermoeien met alle resultaten, maar volstaan met de opmerking dat het belangrijkste resultaat in tact blijft: de R^2 -kwadraten in het SCP-onderzoek vertonen over de afgelopen decennia een stijgende trend. Op een kanttekening bij de bovenstaande meta-analyse wil ik wel wat nader ingaan. Deze luidt dat ik wel erg uiteenlopende zaken op een hoop gooi. Stel dat de aandacht in het SCP-onderzoek in de loop van de

tijd is verschoven van moeilijker naar gemakkelijker te verklaren verschijnselen, dan zou dit eveneens een verklaring kunnen bieden voor de stijgende trend in de R -kwadraten. Om deze mogelijkheid te onderzoeken heb ik de regressieanalyses in drie groepen verdeeld op basis van de soort te verklaren (afhankelijke) variabele. De drie categorieën zijn: (1) attitudes, (2) gedragingen en (3) omstandigheden of situaties. Bij attitudes gaat het bijvoorbeeld om zaken als: discriminatiegeneigdheid, plaatsing op een links/rechts-schaal, het belang dat men hecht aan bepaalde collectieve voorzieningen, belangstelling voor cultuur, arbeidsethos, onveiligheidsgevoelens en parathema's met betrekking tot het geloof. Voorbeelden van gedragingen zijn sociale participatie, mediagebruik, bezoek aan culturele voorzieningen, verplaatsingsgedrag, zorgverlening, uittreding uit het arbeidsproces, milieuvriendelijk gedrag en ict-gebruik. Voorbeelden van omstandigheden zijn: arbeidsmarktpositie, arbeidsomstandigheden, gezondheid en ziekten, inkomen, CITO-scores en de SCP-welzijnsmaat of -leefsituatie-index. Vooraf verwachtte ik dat de privatiseringstrend – als daarvan althans sprake was – zich het sterkst zou manifesteren bij de opinies en het minst bij de omstandigheden. Figuur 3 toont de puntenwolken van de R -kwadraten van elke categorie afzonderlijk. Zoals te verwachten viel is de verklaarde variantie bij de attitudes gemiddeld het kleinst (15%) en bij de situaties het grootst (27%), met de gedragingen daar tussenin (22%). Bij elk van deze soorten variabelen is echter sprake van een significant stijgende trend: de R^2 van zowel de attitudes als het gedrag stijgt met 0,5 procentpunt per jaar, en die voor de situaties met 0,6 procentpunt. De verwachting die uit de privatiseringstheorie voortvloeit dat attitudes steeds moeilijker kunnen worden verklaard uit de objectieve achtergrondkenmerken van personen, blijkt onjuist. In de jaren negentig slaagde het SCP er over het algemeen juist beter in om de attitudes van mensen te 'voorspellen' dan in de jaren zeventig en tachtig het geval was.

Figuur 3. R^2 in SCP-onderzoek van attitudes, gedragingen en omstandigheden

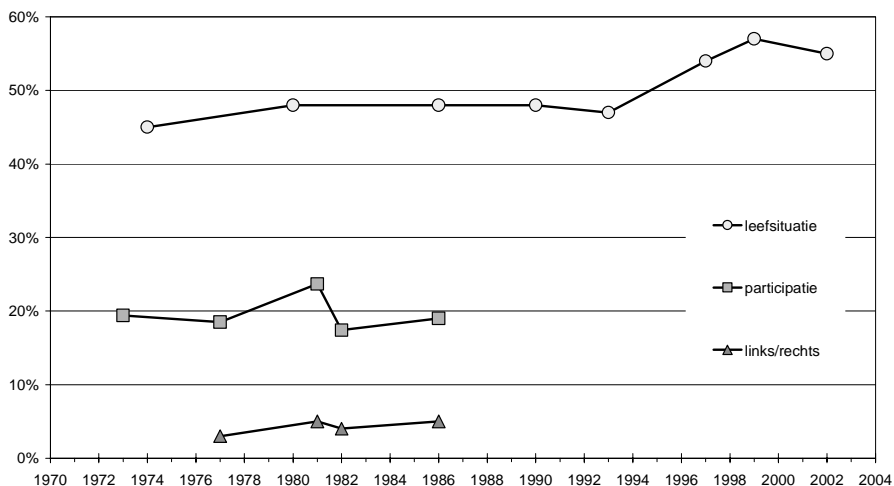
Bron: SCP; bewerking P. de Beer

Ook van deze drie categorieën kan men nog volhouden dat zij te heterogeen zijn. De ultieme toets op de individualiseringstrend zou dan moeten bestaan uit de trend in de verklaarde variantie van een en hetzelfde verschijnsel over een langere periode.

Aangezien ik mij in mijn speurtocht naar bewijzen voor individualisering wilde beperken tot gegevens die men kan putten uit SCP-onderzoek, ben ik in dit geval echter aangewezen op de paar schaarse verschijnselen waarvan uit SCP-publicaties de R^2 -trend valt af te leiden. Er blijken dan slechts drie variabelen voor deze analyse beschikbaar te zijn, namelijk de politieke plaatsing op een links-rechts-schaal, de maatschappelijke participatie en de SCP-leefsituatie-index. Figuur 4 laat de ontwikkeling van de R-kwadraten van deze verschijnselen zien. Opnieuw wordt geen enkele aanwijzing gevonden voor een afnemende verklaringskracht van de traditionele achtergrondvariabelen. Bij de leefsituatie-index is de verklaringskracht in de tweede helft van de jaren negentig zelfs flink gestegen, maar dit is wellicht het gevolg van een wijziging in de meting van de index, waardoor deze wellicht niet meer goed vergelijkbaar is met eerdere jaren.

Figuur 4 Trends in R2 voor drie variabelen

Bron: SCP; bewerking P. de Beer

De conclusie van de besproken meta-analyses op SCP-onderzoek laat slechts een conclusie toe: voor de afnemende verklaringskracht van traditionele achtergrondvariabelen als geslacht, leeftijd, huishoudenspositie en opleidingsniveau, die de privatiseringshypothese voorspelt, wordt geen enkele aanwijzing gevonden. Integendeel, over het algemeen slaagde het SCP er in de jaren negentig beter in om de door hem bestudeerde verschijnselen te verklaren dan in de jaren zeventig en tachtig het geval was. Dit mag op zichzelf een geruststellende uitkomst zijn – het SCP presteert steeds beter! – voor de opvatting dat individualisering de belangrijkste maatschappelijke trend van het laatste kwart eeuw was, lijkt hij funest. Wie mijn opvatting deelt dat individualisering wordt gekenmerkt door een combinatie van heterogenisering en

privatisering, kan op grond van deze meta-analyse slechts concluderen dat het empirische onderzoek van het SCP zelf hiervoor *geen* aanwijzingen biedt!

Valt de individualiseringsthese nog te redden?

Vorig jaar werd het SCP mikpunt van kritiek omdat het de sluimerende onvrede onder de Nederlandse bevolking, die plotseling tot uitbarsting was gekomen en een schok in de vaderlandse politiek teweegbracht, niet had voorzien. Het SCP zou zich teveel concentreren op dezelfde, deels achterhaalde vragen die het al decennialang, jaar in jaar uit, aan de bevolking voorlegt. Daardoor zou het onvoldoende oog hebben voor geheel nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Dit zou nog worden versterkt doordat het SCP zich blijft bedienen van traditionele sociale categorieën op basis van geslacht, opleiding, leeftijd, et cetera. Onderzoeksbureaus die meer met hun tijd meegaan, hebben inmiddels in de gaten dat die kenmerken weinig meer zeggen, en dat je mensen moet indelen op grond van hun 'sociale milieu', waardoor je categorieën krijgt als traditionele burgers, gemaksgewoonten, opwaarts mobilen en kosmopolieten.

De strekking van mijn kritiek op het SCP is in feite de omgekeerde. Hoewel de verklaringskracht van traditionele objectieve achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd en opleiding niet afneemt maar zelfs toeneemt, meent het SCP toch een maatschappelijke trend te ontwaren die als logische consequentie heeft dat deze factoren aan betekenis verliezen. Hoewel het onderzoeksmateriaal van het SCP zelf zo goed als geen aanwijzingen biedt voor het verschijnsel van individualisering, beweert het SCP toch met grote stelligheid dat zij de belangrijkste maatschappelijke ontwikkeling van de afgelopen kwart eeuw vormt. Mijn verwijt is dus niet dat het SCP te weinig afstand durft te nemen van zijn geijkte vragenlijsten, maar dat het juist een interpretatie aan de werkelijkheid geeft, die losgezongen lijkt te zijn van de meetinstrumenten waarmee het SCP die werkelijkheid in kaart brengt.

Om toch vast te kunnen houden aan de stelling dat er sprake is van een individualiseringstrend, die een belangrijk stempel drukt op de maatschappelijke ontwikkeling van de afgelopen decennia, zou men aan het begrip individualisering een andere interpretatie moeten geven.

In de definitie die ik van individualisering heb gegeven – en die mijns inziens het beste overeenkomt met de definitie die het SCP ervan geeft – ligt de nadruk op de uitkomst van het individualiseringsproces: individualisering leidt tot een grotere verscheidenheid aan opvattingen (heterogenisering) en tot het losser worden van de band tussen iemands opvattingen, gedrag en situatie enerzijds en de sociale categorie waartoe hij of zij behoort anderzijds (privatisering). Men zou individualisering echter ook kunnen interpreteren als een verandering in de *input* in plaats van in de *output* van individuele keuzeprocessen. Individualisering betekent dan dat de vrijheid van mensen om eigen keuzen te maken groter wordt, maar ze hoeft niet per

se te impliceren dat zij daardoor ook *andere* keuzen maken. Als de restricties op het gedrag van mensen minder knellend worden, leidt dit er niet altijd toe dat zij zich anders gaan gedragen. Om een extreem voorbeeld te geven: een slaaf die vrij wordt gemaakt, is niet meer gedwongen om voor zijn baas arbeid te verrichten. Maar dit sluit allerm minst uit dat hij hetzelfde werk blijft doen. Dwangarbeid en vrijwillige arbeid zijn geheel verschillende zaken, hoewel zij er ‘van buitenaf’ hetzelfde kunnen uitzien.

Iets soortgelijks zou kunnen gelden voor individualisering. Ook als mensen steeds vrijer worden om eigen keuzen te maken, kan het zijn dat hun keuzen niet veranderen. Een mooi voorbeeld hiervan maakte ik eind jaren tachtig in mijn vriendenkring mee. Binnen een tijdbestek van enkele jaren ontving ik van een groot aantal vrienden, waarvan de meesten toen rond de dertig waren, een geboortekaartje. Ieder ouderpaar leek op strikt persoonlijke en individuele gronden juist op dat moment tot de beslissing te zijn gekomen om ‘aan kinderen te beginnen’. Maar deze strikt individuele afwegingen resulteerden er wel in dat iedereen op ongeveer hetzelfde moment dezelfde keuze maakte. Twee jaar geleden heb ik dit als laatste stelling van mijn proefschrift als volgt geformuleerd: ‘Individualisering zit tussen de oren: ze komt tot uitdrukking in het feit dat steeds meer mensen op strikt individuele gronden dezelfde keuzen maken.’

Betekent dit nu dat individualisering een illusie is? Dat de overtuiging van mensen dat zij vrij zijn om hun eigen keuzen te maken op een zinsbegoocheling berust? Die conclusie zou ik allerm minst willen trekken. Maar let wel, we verlaten nu het terrein van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek en komen op dat van de politieke filosofie, waar wetenschappelijke analyses en subjectieve oordelen moeilijk te ontwarren zijn. De *morele* waardering van een keuze kan een geheel andere zijn, afhankelijk van de vraag of deze in vrijheid wordt genomen dan wel min of meer afgedwongen is. Om een van de lievelingsvoorbeelden van de econoom en filosoof Amartya Sen aan te halen: er is een enorm verschil tussen verhongeren en vasten.

De opvatting dat individuele keuzevrijheid een groot goed is, wordt in onze liberale democratische samenleving, door velen onderschreven. Het feit op zich dat we een grotere vrijheid hebben om zelf te bepalen wat we vinden en doen dan vroeger, valt mijns inziens positief te waarderen, *ongeacht* wat we met die keuzevrijheid doen.

Het feit dat individualisering in deze betekenis niet hoeft samen te gaan met een toenemende heterogeniteit of een vermindering van de voorspelbaarheid van individuele opvattingen en gedragingen, zou je uit maatschappelijk oogpunt bezien ook als een belangrijk pluspunt kunnen beschouwen. Het betekent bijvoorbeeld dat de angst dat individualisering gepaard gaat met onwenselijke maatschappelijke bijverschijnselen als fragmentatie, normloosheid en anomie, sterk overdreven lijkt. Ook in een geïndividualiseerde samenleving kan de overeenstemming in opvattingen groot zijn en kunnen mensen zich geheel in overeenstemming met de breed gedeelde waarden en normen blijven gedragen. Het SCP-onderzoek biedt hiervoor in ieder geval genoeg aanwijzingen!

Toch blijf ik met een probleem zitten. Ook voor deze alternatieve interpretatie van individualisering, namelijk een toename van de individuele keuzevrijheid, is zo goed als geen empirisch bewijs voorhanden. Waar ik de interpretatie van individualisering als een combinatie van heterogenisering en privatisering op basis van het beschikbare datamateriaal nog kon toetsen en verwerpen, lijkt een dergelijke empirisch toets voor deze nieuwe interpretatie ten enenmale onmogelijk. Want hoe kun je vaststellen of iemand daadwerkelijk meer keuzevrijheid krijgt als dit niet valt af te meten aan het waargenomen gedrag? Uiteindelijk gaat het hierbij meer om een filosofische dan om een sociologische kwestie. We stuiten dan namelijk op zulke moeilijke maar boeiende vragen als de verhouding tussen lichaam en geest en het bestaan van een vrije wil.

Het lijkt mij niet op het terrein van het SCP liggen om een antwoord op dergelijke vragen te zoeken. Integendeel, het SCP ontleent zijn kracht juist aan het voortdurend aan een kritisch empirisch onderzoek onderwerpen van populaire maatschappelijke opvattingen en misvattingen. Ik hoop van harte dat het SCP daarmee door gaat, ook – of misschien wel juist – als anderen menen dat het daarmee belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen over het hoofd ziet. Het doorprikken van mythen en misverstanden blijft een belangrijke taak van het SCP.

Tegelijkertijd zal er natuurlijk ook altijd een andere werkelijkheid zijn. Die is het domein van de bevrogen denkers en cultuurcritici, van essayisten en columnisten. Zij zien een multicultureel drama waar anderen een geleidelijke verbetering in de maatschappelijke positie van etnische minderheden menen vast te stellen; zij constateren – toegegeven: achteraf – dat er al lang grote onvrede sluimerde onder de bedreigde burgers, terwijl anderen een constante tevredenheid met de Nederlandse overheid waarnamen; zij signaleren een schrikbarend normverval, waar anderen vooral stabiliteit en een opvallende consensus over waarden en normen meten. Kortom, mensen die méér zien in de samenleving dan je uit de talloze cijferreeksen van het SCP kunt afleiden.

Carlo van Praag behoort eigenlijk tot beide werelden. Ik heb altijd het gevoel gehad dat zijn positie bij het SCP hem teveel in het keurslijf perste van de kwantitatief empirisch onderzoeker, die zijn scherpe observaties altijd met cijfertjes moest zien te onderbouwen. Al word je daar op den duur natuurlijk wel zo bedreven in, dat je desnoods de cijfers naar je hand weet te zetten! En soms glipte er een interpretatie tussendoor die het zonder empirische onderbouwing moest stellen, maar die temidden van de vele cijferreeksen en tabellen toch een heel weloverwogen en onderbouwde indruk maakte. Niettemin denk ik dat de cultuurfilosoof Van Praag toch te vaak het onderspit dolf tegen de empirische socioloog Van Praag. Nu Carlo van Praag het SCP gaat verlaten en voortaan gewoon alles mag zeggen wat hij denkt en vindt, zal naar ik hoop de cultuurfilosoof in hem meer op de voorgrond treden. De boeiende beschouwingen die we de afgelopen decennia van hem hebben kunnen lezen, zullen dan slechts een voorproefje blijken te zijn geweest van de vele originele en prikkelende beschouwingen die hij de komende jaren voor ons in petto heeft. Ik kijk er met

hoge verwachtingen naar uit!

Literatuur

- Peters, J. en P. Scheepers (2000), 'Individualisering in Nederland: sociaal-historische context en theoretische interpretaties', in: A. Felling, J. Peters en P. Scheepers (red.), *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen*, Assen: Van Gorcum, 9-47.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering*, Rijswijk/Den Haag: SCP/Elsevier bedrijfsinformatie.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (2003), *Rapportage minderheden 2003*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Enkele gedachten over de morele crisis

Carlo van Praag

Embarras du choix

Dit is mijn laatste kans mijn mening nog eens op te dringen aan een omvangrijk en uitgelezen publiek, dat bovendien geen recht heeft op een weerwoord. Bij zo'n gelegenheid dient zich een veelheid van mogelijkheden aan: vooroordelen, grieven tegen mens en samenleving, klachten over het moderne leven, bij voorbeeld over de apekool van het moderne management. Ik zou met mijn persoonlijke vijanden kunnen afrekenen, maar zij bevinden zich niet onder u. Althans die hoop koester ik. Mijn werkgever is in elk geval geen geschikt mikpunt. Het SCP is namelijk een buitengewoon humane werkgever die mij in de lange jaren van mijn dienst steeds met de grootst mogelijke voorkomendheid heeft behandeld. Misschien heeft het geholpen dat ik mij doorgaans niet recalcitrant opstel.

Een mogelijkheid die als onderwerp boven alles voor de hand lag, is de multiculturele samenleving, want op dat punt heb ik een toch enigszins conflictueus verleden (overigens ook hier niet wat de relatie met het SCP betreft). De multiculturele samenleving is niet het onderwerp dat ik voor vandaag heb uitgekozen, maar ik wil er toch enkele woorden aan wijden.

De multiculturele samenleving

In het Sociaal en Cultureel Rapport van 1986 heb ik stelling betrokken tegen de idee van een multiculturele samenleving en gedurende de jaren negentig heb ik dat standpunt herhaaldelijk opnieuw uitgedragen; bij voorbeeld in het Sociaal en Cultureel Rapport 1996 nogmaals. Dat standpunt kwam kort gezegd op het volgende neer:

- Empirisch gesproken, is ons land geen multiculturele samenleving, tenzij men het begrip multiculturaliteit oprekt tot aan de grenzen van de betekenisloosheid. Nederland is een moderne westerse samenleving: wel multi-etnisch, maar niet multicultureel.
- Het ziet er ook niet naar uit dat Nederland in de toekomst een multiculturele samenleving wordt. Bij de toekenning van een gelijkwaardige plaats in onze samenleving aan niet-westerse waardenstelsels zou de westerse cultuur haar beginselen ontrouw worden. Waarden zijn geen schaars maatschappelijk goed dat zich leent tot een rechtvaardige verdeling, maar zij vormen een hiërarchisch systeem.
- Waarom zou je verlangen naar een multiculturele samenleving? In samenlevingen die op deze wijze zijn gestructureerd, is de constructie gewoonlijk uit nood geboren.
- En toch bestaat de multiculturele samenleving ook in Nederland, maar dan op het microniveau van het allochtone gezin.

Waarom dit thema niet nog eens opgepakt vandaag? Ik heb daarvoor twee redenen:

Sportiviteit: Ik wil wel gefêteerd worden, maar deze dag niet cadeau krijgen. Ik wil mij een klein beetje inspannen.

Verder ben ik sinds enkele jaren rechts ingehaald. In de periode 1986-1996 was ik met mijn opvattingen nog een curiosum. Ik kreeg veel uitnodigingen om mij als mikpunt aan te bieden op spreekgestoeltes en in fora (ze konden tenslotte niet overal Bolkestein krijgen). Intussen zijn mijn ideeën zo ongeveer gemeengoed geworden. Scheffer met zijn 'multiculturele drama', Schnabel met zijn 'multiculturele illusie', Cliteur, om maar niet te spreken van Ayaan Hirsi Ali hebben hun stem laten horen. Beleidsnota's reppen niet meer van de multiculturele samenleving en de sociale wetenschappers hebben zich mompelend in een hoekje teruggetrokken. Kortom: het onderwerp biedt geen uitdaging meer. Ik had ter wille van de dramatiek kunnen overlopen naar de tegenpartij, maar dat kon ik toch niet van mijzelf gedaan krijgen.

Normen en waarden als begrippen

Daarom heb ik een ander onderwerp gekozen dat zowel actueel als controversieel is: normen en waarden. Het is ook een abstract onderwerp. Zo abstract dat deze begrippen volgens Gerard de Vries (niet te verwarren met de Amsterdamse socioloog Geert de Vries) geen betekenis meer hebben en zich alleen nog maar lenen voor slogans met behulp waarvan politici zich tot de burgers richten.

'Waarde is een vaag begrip, een fossiel uit een inmiddels verlaten filosofisch verleden'.

En: *'Politici die over normen en waarden spreken bedienen zich van begrippen waarvan men zich in gemoede kan afvragen wat hun betekenis nog kan zijn'.*

En: *'Waarden worden al snel opgevat als gegevenheden die op een quasi-natuurwetenschappelijke manier kunnen worden vastgesteld, als attitudes of disposities die individuen tijdens hun socialisatie hebben verworven. Hele samenlevingen worden zelfs geacht een empirisch beschrijfbaar normatieve structuur te hebben die in termen van gedeelde waarden kan worden geëxpliciteerd'.*

Het is duidelijk dat de auteur die opvatting niet deelt en waarden zelfs als sociologisch concept niet of nauwelijks accepteert. Had ik zijn mening gedeeld, dan had ik wel een ander onderwerp gekozen. Ik vind het wel een prikkelende visie: één die uitdaagt tot weerlegging. Een auteur als Francis Fukuyama neemt bij voorbeeld een heel andere positie in. In *The Great Disruption* kent hij mensen zelfs een biologische predispositie tot het creëren van waarden (bij hem 'metanorms') toe. Gedeelde waarden zouden evolutionair voordeel opleveren. Mensen die deel uitmaken van een samenleving waarin dergelijke waarden zijn gerealiseerd, hebben in de strijd om het bestaan betere kansen. Dat is wel een ander uiterste. Ik volsta met de opmerking dat alle sociologische begrippen constructies zijn. Neem bij voorbeeld het begrip 'cultuur'! Maar een constructie is wat anders dan een fictie!

Normen zijn voorschriften voor het gedrag, al of niet geformaliseerd in wetten, reglementen, beroepscode of etiquette.

Waarden zijn meer problematisch. Er is een dubbelzinnig gebruik van de term. Soms zijn waarden alles waaraan mensen in het leven waarde hechten. Zij omvatten dan niet alleen goed gedrag, maar ook intellectuele en sociale vaardigheid, maatschappelijk succes, creativiteit, stijl, of zelfs gevoel voor humor. In een nauwere betekenis hebben waarden echter uitsluitend betrekking op ethiek: zij gaan over goed en slecht. Het zijn morele standaarden. Ik sluit mij op in deze laatste betekenis.

Is de morele crisis niet een permanent verschijnsel?

Waarom zijn normen en waarden actueel? Omdat zij bedreigd worden! De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zal toch niet voor niets zijn ingeschakeld om hierover de rapporteren.

Maar worden zij in feite bedreigd? Of is het huidige morele offensief van alle tijden en plaatsen, een mechaniekje dat altijd loopt, omdat ook de overtreding van normen en de schending van waarden continu doorgaan. Zijn, met andere woorden, verontwaardiging, fatsoensrakkerij en morele spasmen niet een structureel verschijnsel? Aanhangers van deze zienswijze staan altijd sterk in het debat, omdat zij gemakkelijk kunnen aantonen dat grove misdaden en onfatsoen ook vroeger welig tierden; als je ver genoeg teruggaat, zelfs in grotere mate dan nu. Drie eeuwen geleden waren er naar verhouding veel meer moorden en de reiziger liep in zijn koets bepaald meer risico dan u in de trein op weg naar dit symposium. Dit alles is empirisch gedocumenteerd en bovendien waar!

Het is verder aannemelijk dat juist in onze huidige maatschappij voortdurend ongerustheid over de teloorgang van waarden en normen bestaat. De motor van de morele verontwaardiging draait lustiger dan ooit vanwege het tempo van de sociale verandering. Normen en waarden zijn niet onveranderlijk. Er zijn er, zeker in de sfeer van het alledaagse, die maar een beperkte houdbaarheid hebben. Dat betekent dat opgebouwd moreel kapitaal aan waarde verliest en dat levert frustratie op aan de bezitters van dat kapitaal. Ik merk aan mijzelf dat ik tot op zekere hoogte vervreemd raak van de generaties na mij en van de samenleving die zij creëren. Zo is de toenemende tolerantie voor, of zelfs waardering van, lawaai voor mij onbegrijpelijk. Niet alleen dat ik tegen lawaai ben, maar de verwelcoming daarvan gaat mijn verstand te boven.

In fabrieken zijn werknemers die aan meer dan 85 decibel zijn blootgesteld, verplicht gehoorbescherming te dragen. Jongeren stellen in discotheken hun oren bloot aan een volume van 105 decibel. De houseparty's zijn helemaal een ramp voor het oor: 120 decibel is daar geen uitzondering (NRC, augustus 2003).

Zeer sterke stijging van criminaliteit

Dat mag allemaal waar zijn en toch denk ik dat er iets te zeggen valt voor het idee van een morele crisis die zich over de laatste drie tot vier decennia voelbaar heeft gemaakt. Dat de criminaliteit tot begin jaren negentig stormachtig is toegenomen, kan worden aangetoond (zie de inleiding van Boutellier). Dat er toen een stabilisatie (of op zijn minst een afname van de toename) is opgetreden, staat ook vast, en dat we in recente jaren weer een hervatting van de stijging meemaken eveneens. Een stabiel maar hoog niveau logenstraf in elk geval niet het bestaan van de morele crisis. En deze moet met onze cultuur van doen hebben. Alternatieve verklaringen voor criminaliteit zoals armoede, ongelijkheid en werkloosheid die in de sociale wetenschap een taai bestaan hebben geleid, zijn werkelijk inadequaaf in het licht van de empirische feiten. Ook het feit dat er in een welvarende maatschappij zoveel meer te stelen valt, heeft mij als argument nooit aangesproken, hoewel ik denk dat de welvaart wel een stimulerende invloed heeft gehad op de criminaliteit.

Criminaliteit nader beschouwd: soorten van criminaliteit, in het bijzonder geweld

Hoewel de morele crisis meer inhoudt dan alleen de toename van de criminaliteit is het goed om bij criminaliteit stil te staan. Het gaat hier immers om manifeste en vaak emotionerende schendingen van waarden en normen.

Daarbij geven twee categorieën van delicten speciaal aanleiding tot agitatie: de kleine, veelvuldige criminaliteit (diefstal van fietsen, autoradio's, vernielingen op straat) omdat zoveel burgers hiervan slachtoffer worden en om de routinematige wijze waarop zij gepleegd en politieel behandeld worden. De boodschap is zo overduidelijk dat de burger ermee heeft te leven. Dat is schokkend want de grenzen tussen mijn en dijn zijn nog even strak als vroeger. Op dit punt is er geen normvervaging! Men kan zich bij deze kleine delicten neerleggen uit overmacht, maar niet uit overtuiging.

De tweede categorie is juist een ernstige vorm van criminaliteit: grof geweld op straat of in de openbare ruimte. Geweld in de beslotenheid van de huiselijke kring roept beslist ook verontwaardiging op, maar zal weinigen verleiden tot de conclusie dat het met de samenleving bergafwaarts gaat. Geweld in combinatie met roof wekt ook ontsteltenis, maar zo lang het geweld instrumenteel is en niet buiten proportie, geeft het geen aanleiding tot de vaststelling van een morele crisis. Dat gebeurt wel als het gaat om de categorie 'zinloos geweld', of beter 'ogenschijnlijk zinloos geweld'. Dat is geweld waarbij het slachtoffer willekeurig is (iedereen kan prooi worden) en waarbij de dader alleen het psychisch gewin kan opstrijken. Deze misdrijven zijn minder talrijk dan andere geweldsdelicten, maar trekken sterk de aandacht zoals Boutellier in zijn boek 'De veiligheidsutopie' heeft beschreven. De onberekenbaarheid van de dader, de willekeur waarmee het slachtoffer wordt uitgezocht en de kennelijke recreatieve lading van het geweld dragen bij aan het schokeffect. Het kan iedereen gebeuren, preventie is moeilijk, je kunt het geweld niet afkopen, het helpt niet of je je portemonnee overhandigt.

Andere indicatoren: agressie tegen dienstverleners

Zinloos geweld is een extreme manifestatie van agressie en misschien niet de meest waardevolle indicator van de morele crisis. Het is daarvoor te zeldzaam, te uniek, te weinig toegankelijk voor de statistische onderzoeksmethode. Een betere indicator is wellicht de agressie tegen dienstverleners, in het bijzonder dienstverleners in de publieke sector: dokters, leraren, loketbeambten, treinpersoneel, buschauffeurs en zelfs tegen hulpverleners als wegenwachters en ambulancepersoneel. Het gaat daarbij om doorsnee beroepsbeoefenaren en doorsnee cliënten in een normale situatie. Het is doorgaans geen uitgaansgeweld.

Een toenemend aantal sinterklazen in Amsterdam haakt af uit angst voor molest. Dat zegt Henk van der Molen, voorzitter van de Amsterdamse Sinterklaascentrale (NRC 14-11-2003).

Ik weet niet of deze vorm van agressie toeneemt. De statistiek laat ons op dit punt in de steek. Ik zie wel dat overal in de publieke dienstverlening maatregelen worden getroffen om het personeel te behoeden voor deze agressie of de omgang ermee te vergemakkelijken. Dat is natuurlijk geen zuivere indicator voor de frequentie van deze agressie, want de maatschappelijke gevoeligheid ervoor spreekt ook mee.

Trouwens, ook vandalisme tegen objecten in de openbare ruimte zou een indicator kunnen zijn. Ook hiervan is nauwelijks een registratie beschikbaar, terwijl ergens toch boekhoudkundige gegevens over de schade aanwezig moeten zijn.

Nog een indicator: mijn persoonlijke ervaringswereld

Deze subjectieve bron bevat alle gevaren vanden maar je kunt in de sociale wetenschap toch niet helemaal zonder. Als je je eigen belevenissen, je intuïtie, je inlevingsvermogen helemaal weglaat uit angst voor je eigen vooroordeel gooi je het kind met het badwater weg. Mijn ervaringen zeggen mij dat de wereld om mij heen onveiliger is geworden, terwijl ik niet bang ben dan vroeger. Ik voelde mij nooit onveilig op straat, maar dat is veranderd.

Ik zie dat agressie en onredelijkheid die natuurlijk van alle tijden zijn, in de laatste tijd institutionele trekken krijgen. Je ziet dat in grote dingen: programmaloos en rancuneus populisme in de politiek (dat in korte tijd een hier nooit eerder vertoonde massale aanhang wist te verkrijgen).

Ik zie het ook in kleine dingen: discussieprogramma's, ook van de publieke omroepen, waarin de aanwezigen in de zaal worden aangemoedigd om door elkaar heen te schreeuwen.

En ik vraag me af hoe ik het moderne terrorisme moet duiden. Dat heeft toch geen parallel meer in de politieke moord van weleer. Of werden ook toen al aanslagen op volstrekt willekeurige omstanders georganiseerd met het doel om aandacht te winnen voor de goede zaak? Het cynisme van islamitisch activisten dat schuilgaat achter de uitmoording van dorpen in Algerije of het opblazen van een bouwblok, bewoond door Libanese gastarbeiders, in Riyad is verbijsterend. Zelfs de pretentie

dat het doelwit van de aanslag een politieke tegenstander is, ontbreekt hier. Maar misschien is dat een fenomeen van andere orde. Misschien heeft deze mondiale zedenverruwing niets te maken met de morele crisis in eigen huis.

Nog een argument: geweld als ontsporing van normale culturele ontwikkeling

Terug naar huis! Boutellier heeft in zijn boek ook laten zien dat geweld geen geïsoleerd fenomeen, geen Fremdkörper, is. Hij spreekt van het heftig expressieve karakter van de moderne criminaliteit dat zich ook uit in het geweld en het vandalisme van voetbalsupporters. Gabriel van den Brink laat zich in *Geweld als uitdaging* op soortgelijke wijze uit. Beide auteurs zien toenemende agressie als de ontsporing van een trend waarbij mensen aangemoedigd worden zich vrijelijk te uiten en zich mondig te tonen. Assertiviteit is sinds de jaren zestig steeds meer tot deugd geworden, maar het is een deugd die makkelijk ontspoot. Het finzinnige onderscheid dat psychotherapeuten weten te maken tussen gezonde behartiging van het eigen belang en een bot egoïsme gaat op het niveau van de cliënten wel eens verloren.

Daarmee zijn we gekomen aan de oorzaken van de toenemende criminaliteit en geweld meer in het bijzonder. Er zijn verschillende categorieën van oorzaken.

Aangrijpingspunt sociale structuur

- Armoede en ongelijkheid: deze verklaring gooit in haar algemeenheid geen hoge ogen... Hooguit zou je kunnen zeggen dat naarmate de achterblijvers een kleiner deel van de bevolking uitmaken, hun achterstand meer een bewijs van mislukking is en hun frustratie groter. Het feit dat criminaliteit zich concentreert in armoedige wijken houdt niet in dat armoede de oorzaak is van criminaliteit.
- De aanwezigheid van groepen *gedepriiveerde* immigranten met een geringe toegang tot de hulpbronnen en beloningen die onze maatschappij voor de witte meerderheid wel schijnt te hebben, speelt stellig een rol. Daar komt de factor discriminatie nog eens bij. In elk geval zijn verschillende allochtone groepen zwaar oververtegenwoordigd bij de deelnemers aan criminaliteit. In een recente overzichtsstudie van Bovenkerk e.a. loopt deze mate van oververtegenwoordiging uiteen van een factor 1,8 bij de Turken tot boven de 4,5 bij de Marokkanen en Antillianen. In hoeverre dat een gevolg is van hun ongunstige sociale positie is daarmee nog niet vastgesteld. Ik kom hierop terug.

Aangrijpingspunt gelegenheid: sociale contextfactoren

- De komst van de drugs heeft de criminaliteit doen stijgen; daarbij hoort een mate van functioneel geweld. Overigens wordt ook betoogd dat de drugshandel juist een dempend effect op de mate van geweld binnen de criminaliteit, aangezien het commerciële motief dat aan de handel in drugs ten grondslag ligt zich slecht zou

- verdragen met de afschrikkende invloed van geweld op de klanten.
- De uitgaansmogelijkheden zijn toegenomen; er wordt meer gedronken, geslikt en gesnoven; het uitgaansleven beslaat een groot deel van de nacht en is losser komen te staan van het overige sociale leven.
- Gebrek aan toezicht in de woonomgeving door de afwezigheid ter plaatse van twee-verdieners
- Het verkeer als bron van geweld. Het *wegverkeer* roept bij veel deelnemers agressie op. Het wordt voller op de weg en daar komt steeds vaker ruzie van.

Aangrijpingspunt cultuur

- *Individualisering*: gezinnen worden niet meer gesticht of vallen uiteen. Daarmee ontbreekt een integratieve kracht op het laagste niveau; iemand zonder gezin heeft minder te verliezen. Daarnaast: kinderen uit gebroken gezinnen (de term is in onbruik geraakt) lopen groter risico op verwaarlozing en op later probleemgedrag.
- *Nogmaals individualisering*, maar nu in bredere zin: door velen wordt individualisering niet alleen betrokken op het loskomen van groepen, maar ook op het loskomen van normen. De geïndividualiseerde mens zou zijn eigen normen scheppen, naar eigen voorkeur normen en waarden bijeenprokkelen, een gelegenheidsethiek construeren. Morele bricolage dus! De vraag is of we hier meer dan een verbale analogie te pakken hebben. Het verschijnsel zal zich wel voordoen als het gaat om godsdienstige- en zingevingsvraagstukken, maar de normen in verband met verschijnselen als diefstal en geweld, hebben een te absolute status dan dat zij zich zouden lenen tot dergelijke creatieve ingrepen van het individu. Wel betekent dissociatie van individuen uit de groepen die de samenleving kent (school, werk, vereniging) een risico. Er zijn echter in Nederland geen sterke aanwijzingen dat dat gebeurt. Hooguit worden de bindingen wat losser, wat vluchtiger. Daaruit zal niet meteen criminaliteit voortkomen, maar de ontwikkeling kan op zich demoraliserend zijn, zoals Robert Lane en wederom Francis Fukuyama voor Amerika laten zien.
- *Ten derde male individualisering*. Het ideaal van de individuele ontplooiing regeert, het recht van de enkeling op individualiteit (Schnabels 'kwalitatief individualisme') gaat gepaard met tolerantie voor, en zelfs nadruk op, individuele individuele expressie in bijna alle situaties. Deze ontwikkeling keert zich tegen het beschavingsideaal van een voorbije periode waarin mensen juist werden onderdrukt in een formele, affectief neutrale vertolking van sociale rollen.
- *De repercussiearme maatschappij en het repercussiearme gezin*. Autoriteit en hiërarchie zijn aan sociale relaties onttrokken en daarmee zijn de risico's van crimineel of gewelddadig optreden gering, althans voor degene die zich sterker weet. Het taboe op geweld maakt het, evenals racisme, aantrekkelijk (supportersgeweld, recreatief geweld).
- *Culturele scheidslijnen*: in sommige groepen van immigranten wordt een scherp onderscheid gemaakt tussen mensen van de eigen, vaak eng gedefinieerde, groep

en de overige leden van de maatschappij. Schade toegebracht aan outsiders telt minder zwaar en leidt in mindere mate tot schuldgevoelens dan in de westerse cultuurkring. In plaats daarvan zou schaamte een grotere rol spelen, maar deze treedt slechts in als de identiteit van de dader publiekelijk bekend wordt en is daarom preventief van mindere betekenis. Bovenkerk e.a. die deze factor noemen, waarschuwen er overigens terecht voor dat dergelijke verklaringen kunnen uitmonden in een culturologisch determinisme dat geen oog heeft voor het meer complete krachtenveld waarin het menselijk gedrag plaatsvindt.

- Culturele scheidslijnen en sociale deprivatie komen samen in de *opvoeding van migrantenkinderen* en gaan hierbij niet zelden een giftige verbinding aan. Deze kinderen en jongeren zijn vaak slecht voorbereid op de eisen van de Nederlandse samenleving. Laag opgeleide en niet-Nederlandstalige ouders vormen een zware handicap als het gaat om de verwerving van diploma's en de verovering van maatschappelijk succes. De peer group van lotgenoten biedt een alternatief sociaal milieu en een alternatieve route naar de begeerde welstand en status. Het ouderlijk gezag dat door de migratie toch al is uitgehold, biedt onvoldoende tegenwicht. De opvoedingsdoelen- en methoden zijn nog grotendeels afgestemd op de eisen die in het herkomstland golden. De repercussiearme maatschappij wordt niet begrepen (maar wel geëxploiteerd). Het patriarchale gezin legt het loodje.

Aangrijpingspunt individu en persoonlijkheid

Sociale wetenschappers zoeken de verklaring van sociale feiten graag in andere sociale feiten, dit in goed-Durkheimiaanse traditie. Sociale ongelijkheid, botsende culturen, individualisering vormen allemaal verklaringen van dit type. Ook eerder genoemde normatieve fragmentatie is zo'n verklaring. De mens is bij dit alles een constante, een vast gegeven, een drager van sociale feiten en processen. Niet dat sociologen denken dat alle individuen aan elkaar gelijk zijn, maar zij gaan er vaak impliciet vanuit dat verschillende generaties dezelfde verdeling van menselijke eigenschappen en dezelfde verdeling van predisposities bezitten. Elke generatie kent echter haar eigen opvoedingsomstandigheden.

De generaties die in de laatste drie à vier decennia zijn grootgebracht, hebben meer dan eerdere generaties te maken gehad met een permissieve opvoeding en een achtergrond van welvaart. Zij zijn meer gewend te krijgen wat ze wilden en bouwden minder frustratietolerantie op. De bekende behaviorist Skinner heeft in nog niet zo heel erg oud artikel de consequenties in leerpsychologische termen verrat. De stimulus-responskoppeling tussen inspanning en beloning is in onze welvarende samenlevingen van mindere betekenis geworden. Dat leidt tot een inflatie van de waarde van het verkregene en tot een verveeld en spanningsloos bestaan.

Een andere Amerikaanse psycholoog, Roy Baumeister, haakt aan bij het zelfbeeld van moderne mensen. Hij betoogt dat gewelddadige mensen, bij voorbeeld de bedrivers van zinloos geweld, door hun opvoeding niet het vaak veronderstelde lage, maar juist een hoog zelfbeeld hebben. Zij vinden in het dagelijks leven echter onvoldoende bevestiging van dit overtrokken zelfbeeld. Zij boeken bij voorbeeld minder maat-

schappelijk succes dan waarop zij aanspraak maken, de omgeving betuigt te weinig respect etc. Zij zijn daardoor licht ontvlambaar.

‘Voor elk klein ongemak of verstoring (een duwtje, een licht geringschattende opmerking) wordt een verontschuldiging verlangd. Indien deze uitblijft, resteert alleen vergelding om het publieke aanzien te herstellen.’ (Van Stokkom)

Ik realiseer me dat mijn verhaal is uitgelopen op een mini-college criminologie zonder dat ik mij daartoe gekwalificeerd mag noemen. Ik heb het gehad over specifieke vormen van normoverschrijdend gedrag en niet over normen en waarden in het algemeen. Maar misschien beperkt het door Baumeister beschreven model zich niet tot de gewelddadige crimineel. Moderne opvoeding zou op grotere schaal het beschreven narcistische type kunnen afleveren dat zijn zelfperceptie niet weerspiegeld vindt in de buitenwereld. Gewelddadig worden slechts enkelen. Maar de overigen zijn misschien onplezierig in de omgang. Op zijn minst hinderlijk. En deze hinderlijkheid is misschien wel het submariene gedeelte van een ijsberg waarvan zinloos geweld alleen maar het topje vormt.

Resteren mij woorden van dank voor het evenement waarvan ik vandaag het middelpunt ben.

Ik dank in de eerste plaats de beide andere sprekers die zich hebben ingespannen om deze dag tot een succes te maken.

Ik dank het ministerie van vws, hier vertegenwoordigd door zijn secretaris-generaal, de heer Roel Bekker, voor het fraaie onderkomen dat ik gedurende al die jaren van kantoorleven heb mogen bewonen.

Ik dank verder de resterende directie van het SCP (die nu op eigen benen moet staan) en de organisatoren van deze bijeenkomst voor dit mooie afscheidsfeest tegen het prachtige decor van deze Gotische Zaal.

Ik dank mijn collega's die mij in mijn werkend bestaan zo'n prettig milieu hebben bezorgd. Ik ging nooit met loden schoenen naar kantoor.

Ik dank tot slot alle gasten, hier aanwezig, voor hun komst naar dit afscheid.

Het besef dat mijn ambtelijk leven eindigt, komt langzamerhand. Nog steeds echter betrap ik mij op de gedachte 'als dit achter de rug is, ga ik gewoon weer naar kantoor'. 't Is nog even wennen, en geldt dat eigenlijk niet voor het leven als zodanig?

Literatuur

- Baumeister, Roy. (1997). *Evil. Inside human cruelty and violence*. New York: Freeman.
- Boutellier, Hans. (2002). *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdraad en straf*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Bovenkerk, Frank. (2003). 'Over de oorzaken van allochtone misdraad.' In: Bovenkerk, Koomen en Yeşilgöz (red.): *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- Brink, Gabriel van den. (2001). *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Utrecht: NIZW.
- Fukuyama, Francis. (1999). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. New York: The Free Press.
- Lane, Robert. (2000). *The loss of happiness in market democracies*. New Haven/London: Yale University Press.
- Schnabel, Paul. (1999). 'Individualisering in wisselend perspectief.' In: Paul Schnabel (red), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN/Nederlands Gespreks Centrum.
- Skinner, B. (1986). 'What is wrong with daily life in the western world?' In: *American Psychologist* 41.
- Stokkom, B.A.M. van, (1999). 'Expressief masculinisme. Over de toekomst van "zinloos" geweld. In: Bruinsma, Van de Bunt en Roovers (red.): *Vooruitzichten in de criminologie* (Jubileumcongres van de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie).